

וגם נמצא מזה גדר ומחיצה של ברזל, להתרחק מאד מן הגזל ומן החמדה בכל אשר לרעינו, כי נשא קל וחומר בנפשנו לאמר: אפילו הלויתיו ממוני והגיע שנת השמיטה, אמרה תורה להשמיט ביד המלוה – שלא לגזול ושלא לחמוס משלו, לא כל שכן שראוי לי להתרחק עד הקצה האחרון? (ספר החינוך, תעו)

'... ומצוה זו גורמת לישראל שלא ישתקעו יותר מדאי בעסקי משא ומתן, להרבות בסחורה כאניות סוחר, ולבלות בו זמן יום ולילה, כהגויים אשר על פני האדמה, ולא כל המרבה בסחורה מחכים, כי לזה (- לצורך מסחר מרובה) צריך הלוואת (איש) באחיו ולהיות נושה ברעהו מזמן לזמן, וזה אי אפשר בהחזיק מצוה זו, כי בהגיע תור השמיטה – ישמט הנושה ויצא נקי מכל חובו. ואם כן, היה חובה עלינו להחזיק במדת ההסתפקות, כראוי ונאות לעובד השלם, מבלי לשים כל חושו וחילו וראשית אונו בהבל המדומה, ותחבולות כסף לאסוף עושר, שלא כמשפט התורה, כי אם להיות מתמימי דרך ההולכים בתורת ה', יבטח באלקי יעקב, כי הוא הנותן לחם לכל בשר, ובתורתו יהגה יומם ולילה, עושר וכבוד אֵתה. וכמו שהיו אבותינו, לא פנו אל הון, רועי צאן מגז כבשים יתחממו, ומחלב עתודים ישתו. וברכת ה' היא תעשיר, ברצונו נותן וברצונו נוטל, ושוא כל תחבולות אדם...!' (תומים' – חו"מ סז)

'הנעלבין ואינן עולבים, שומעין חרפתן ואינן משיבין, עושין מאהבה ושמחין ביסורין, עליהן הכתוב אומר 'ואהביו כצאת השמש בגבורתו'.

ראוי להעתיק כאן מדברי בעל ספר 'החינוך', על הנהגה זו, שלא נפרשנה בטעות כהלקאה עצמית (או כתרבות זרה של 'הושטת הלחי השניה'). אלא ענינה חינוך עצמי וגדר שאדם גודר לעצמו, לבל יפול ברשתות הכעס. וזו לשונו (של"ח): 'לפי הדומה, אין במשמע שאם בא ישראל אחד והתחיל והרשיע לצער חברו בדבריו הרעים, שלא יענהו השומע, שאי אפשר להיות האדם כאבן שאין לה הופכים; ועוד, שיהיה בשתיקתו כמודה על החרופין. ובאמת, לא תצוה התורה להיות האדם כאבן, שותק למחרפיו כמו למברכיו, אבל תצוה אותו שנתרחק מן המדה הזאת ושלא נתחיל להתקוטט ולהרף בני אדם, ובכן יינצל אדם מכל זה, כי מי שאינו בעל-קטטה – לא יחרפוהו בני אדם, וזלתי השוטים הגמורים, ואין לתת לב על השוטים.

ואם אולי יכריחנו מחרף מבני אדם להשיב על דבריו, ראוי לחכם שישׁיב לו דרך סלסול ונעימות ולא יכעס הרבה 'כי כעס בחיק כסילים ינוח', וינצל עצמו אל השומעים מחרופיו וישליך המשא על המחרף, זהו דרך הטובים שבבני אדם...

ואולם, יש כת מבני אדם, שעולה חסידותם כל כך, שלא ירצו להכניס עצמם בהוראה זו להשיב חורפיהם דבר, פן יגבר עליהם הכעס ויתפשטו בענין זה יותר מדי, ועליהם אמרו ז"ל 'הנעלבין ואינם עולבין, שומעין חרפתם ואינם משיבים...!'

דף לז

הערות ובאורים בפשט

'אין כותבין פרוסבול אלא על הקרקע. אם אין לו – מזכהו בתוך שדהו כל שהו... השאילו מקום... – רש"י כתב שלא תקנו חכמים אלא בדבר השכיח, וסתם שטרות נגבים מן הקרקע. והרבה ראשונים כתבו הטעם שכשיש קרקע, החוב אינו 'מחוסר גביה', וכנגוש הוא כבר בידי בית דין (ע' ר"ש שביעית פרק י ושאר מפרשים, ובראשונים כאן).

הר"ן כתב נפקא-מינה בין הטעמים, כשהיה לו קרקע בעת ההלוואה, אך אינה אצלו בעת הגביה, שלשיטת רש"י מועיל הפרוזבול ולשיטה השניה אינו מועיל. (וע' בתומים סו, כב. ובי"ד דוד' כאן). (וצריך עיון, לפי"ז כל לווה יוכל להערים ולחבל תחבולה שייפקע חובו; יתן מתנה את כל קרקעותיו לאוהבו, או ימכרן לאחר, לפני סוף שנת השביעית, ובכך ייבטל הפרוזבול, וייפטר מכל חובותיו שבעל פה, שאינם נגבים ממשועבדים. (ולדעת האורחים ותומים' (סז) שקרקעות משועבדים אינם נחשבים כגבויים, א"כ אפילו החובות שבשטר ייפקעו). וצריך עיון. - מנחת שלמה מז, ד).

במה שאמרו שכשאין לו קרקע - מזכהו, תמהו הראשונים, הלא אין זו זכות אלא חובה, שבכך חובו לא יישמט. וכתב הרא"ש שזוהי תקנה מיוחדת בפרוזבול.

תירוחן נוסף מובא בר"ן, שאף כי בסופו של דבר יש כאן חובה עבדו, ניתן להקנות ולזכות ממון לאדם ללא ידיעתו, גם אם בעקיפין תצא מכך חובה לאחר זמן. (ולכאורה צריך לומר לפי זה, שגדר 'זכין לאדם' אינו מצד 'אגן שהדי דניחא ליה בכך', אלא דין הוא בכל זכיית ממון (ואין משמעות 'זכין' - טובה וזכות, אלא לשון הקנאת ממון). ונלמד הדבר מגזירת הכתוב (ע' ר"פ דקידושין). - ע' קצות החושן קה, א. ובבאר דברי הר"ן ע"ע בט"ז יו"ד קסב סק"ח וב'נקודות הכסף' שם). אמנם, אם הוא עומד וצווה לפנינו שאינו חפץ בקרקע - אי אפשר לזכות לו - ע' ר"ן.

ולכאורה, לשיטת רש"י, שלא תקנו אלא במקרה השכיח, כשיש לו קרקע, כל שכן שלא יתקנו תקנה מיוחדת לזכות לו קרקע כשאין לו. ולשיטתו צריך לומר לכאורה כתירוחן המובא בר"ן. או יסבור שמה שאמרו 'מזכהו' - מרצונו ומדעתו בלבד. (וע' רשב"א כאן, ו'גדולי תרומה' שער מה, א. מה שהקשו על רש"י).

מזה שאמרו שאין צריך דוקא קרקע שלו, אלא גם קרקע מושאלת, משמע שהשואל רשאי להשאיל לאחר ולהשכיר את הקרקע, או למכור את זכותו בה לאחר. שאם לא כן, איך כותבין עליה פרוזבול, הלא אינה ראויה לגביה, שלא עשה חסד להשאילה אלא לזה ולא לאחר, אלא ודאי אין הדבר כן.

ולא אמרו 'אין השואל רשאי להשאיל', אלא בדברים שאין דרכם של בני אדם להשאילם ולהשכירם, או דברים שאפשר להבריחם ולאבדם, אבל דברים שרגילים בהשכרתם ובעשיית רווחים בהם, מותר.

(שו"ת הרשב"א ח"א אלף נג; אלף קמג; אלף קמה; ח"ה קו. (והובא בבית יוסף חו"מ שמב).

ולכאורה לפי"ז קשה מה קושי הגמרא מעצין 'הא איכא מקומו', הלא י"ל בפשיטות שלא שאל את הקרקע ממש, אלא שנתן לו רשות, ללא כל התחייבות, להניח שם עציצו. וודאי שאין יכול להגבות קרקע זו לאחר, שאין לו בה אפילו קנין שאלה. וצ"ל שהקלו בפרוזבול ולא חילקו חכמים. ואעפ"כ מוכיח הרשב"א שאילו בכל שאלה לא היה רשאי להשאיל, לא היו מחשיבים קרקע שאלה ליש לו קרקע. וע' שו"ת מהרי"ט ח"א סה; ליקוטים מכת"י לר"צ הכהן - נדפסו בסוף ספר שמה"ה, עמ' 100; אילת השחר).

'מזכהו בתוך שדהו כל שהוא. וכמה כל שהו? אמר רב חייא בר אשי אמר רב: אפילו קלח של כרוב... דמנח אסיכ' - ומקום היתדות - כתבו הראשונים - אינו שלו, כי אילו כן, היה מועיל לפרוזבול. שאפילו קרקע כמלא מחט מועילה לפרוזבול, כמבואר במסכת קדושין (כו). (רא"ש, רשב"א ועוד). ועוד, מקום ה'סיכ' אינו חשוב לענין פרוזבול. (ע' רמב"ן ור"ן).

(ומשמע ברמב"ן שאפילו אם אותו מקום - שלו הוא, אין זה שיעור חשוב. וצ"ע מהסוגיא בקדושין, שמועיל אפילו כמלא מחט. ואמנם בר"ן משמע ששילב את שני ההסברים, כי מ"מ קשה, הלא מקום הסיכ' מושכר לו, ע"ז כתב שאינו חשוב, ול"ק מהסוגיא בקדושין, ש"ל דדוקא כשהקרקע שלו ממש, אין חילוק במידתה, אבל בשאלה, כיון שאין לו בה אלא קנין השתמשות, כל שאין בה כדי שימוש מסויים, אינו כלום).

לעיל בדרך כב. הובאה החקירה אם גם העפר עצמו שבעציץ נידון כקרקע. ולדעת הסוברים שדינו כמטלטלין (הגאון מקוטנא), צריך לומר שכאן מדובר שישנם זרעים בעציץ, והם דינם כקרקע, מכח החיבור והיניקה. אבל עציץ ללא זרעים, הרי מטלטלין. ואף על פי שהצמחים סופם לנבול, הרי מבואר כאן בגמרא שגם על דבר זמני שאינו קיים לעד כותבים פרוסבול, כגדם של הדקל. – מנחת שלמה מ, ד"ה וצריכים. והגם שהקרקע שממנה הזרעים יונקים ומחזרים, אינה שלו, כמו שכתבו הראשונים, צריך לומר שהזרעים עצמם נידונים כקרקע. וע' ב"ד דוד' (לרי"ד זינצהיים) כאן).

'דלמא ההיא בית שמאי היא דאמרי שטר העומד לגבות כגבוי דמי' – מוכח מכאן, שלא אמרו בית שמאי אלא בשטר עם אחריות נכסים, שהרי רק בשטר כזה אמרו בביתא שאינו משמט (קצות החושן סוף סימן פג).

(ע"ב) 'המחזיר חוב לחבירו בשביעית, צריך שיאמר לו משמט אני...' – כתב רבי אביגדור (מובא במרדכי כאן, ובב"ח חו"מ טו), שזה שצריך לומר 'משמט אני' – דוקא כשבא הלווה לפניו להחזיר את חובו, אבל אם לא בא, כיון שהחוב משומט ממילא, ואין צריך שיאמר לו. ואולם, שיטת רבי אליעזר ממיץ (בספר 'ראים' קסד) שדין שמיטת כספים גדרו מצוה על המלוה לשמט ולמחול, ואין החוב משומט ממילא עד שיאמר לו. (וכדרך שנחלקו המב"ט והבית יוסף על שמיטת קרקעות, אם היא 'אפקעתא דמלכא' או מצוה על האדם להפקיר. ע' בגליון נה) אך אמנם, בית דין סמוכים שבארץ ישראל, שיש להם יכולת כפיה וקנסות, יכולים גם לכופו לקיים את מצוותו ולשמט. ובספר 'זכר יצחק' (כג) כתב שדברי ה'ראים' אמורים רק לענין מצות פריעת החוב שיש על האדם, שלענין זה כל עוד המלוה לא אמר 'משמט אני', חייב הלה לפורעו, אבל עצם השעבוד בטל הוא מאליו, מחמת הלאו ד'לא יגוש'. ובה מיושבות כמה קושיות על שיטה זו (ע' ב'מנחת חינוך' (תע) שכתב בפשטות שהחוב משומט מאליו, וכתב שמוכח כן מכמה סוגיות. ולפי"ז – כתב – אפילו בחוב לקטן או כל מי שאינו בר מצוה – משמט. אך על נקודה זו יש חולקים – ע' תומים טו).

– מקפידתו של רבה וממשמעות הסוגיא משמע, שאמירת 'אף על פי כן' אינה רק ענין של מעלה ודבר טוב, אלא כל שלא פורע את חובו, נחשב כעושה עוולה, וכעובר על דברי חכמים הוא. (אגרות משה חו"מ ח"ב טו. ע"ש עוד בנידון מי ששכח ולא עשה פרוסבול על חובותיו).

'לא שביק היתירא ואכיל איסורא' – יש לדמות לנידון זה, שאלה שנשאלה על מלוה ולוה שהתווכחו אם נעשה 'התר עיסקא' על ההלוואה, שהדין עם המלוה ונאמן בטענתו שנעשה בהתר, 'דלא שביק היתירא...' שהרי דבר 'התר-עיסקא' ידוע לכל. (אגרות משה חו"מ ח"א כב, ע"ש).

טעמים וענינים

'... אתה רואה צדיק אמת מניע באבר אחד ואפילו שלא מדעתו – אותה התנועה תורה היא ולימוד היא צריכה. ולא לאחרים בלבד לימוד הוא אלא שהצדיק גופו לומד ממנה. אם רואה אבריו מתרתחין לשום דבר, מבין הוא שהתרתחות זו רצון בוראו היא, ועושה אותה אסמכתא לדבר של תורה. מצינו בדברי חז"ל שפרשו את מצות שמיטת כספים בשנה השביעית ואמרו שמצוה על הלווה להחזיר המעות ומצוה על המלוה שיאמר 'משמט אני' ואם חוזר הלווה ואומר 'ואף על פי כן' – מותר למלוה שיקח את המעות מן הלווה. ורבה אמר שכופין את הלווה שיאמר 'ואף על פי כן'

(לפירש"י) – דין זה שאמר רבה היכן שרשיו, והרי הוא נראה כמבטל את עיקרה של מצות שמיטת כספים? –

ר' צדוק הכהן מלובלין זכר צדיק לברכה, כך הסביר את הדברים: לאחר אותה הלכה, סיפרו חז"ל על רבה, שאירע לו מעשה ומי שהיה חייב לו מעות בא אליו לאחר שנת השמיטה ורצה לפרוע חובו. אמר רבה 'משמט אני' כדין, והלה לקח מעותיו והלך לו ולא אמר 'ואף על פי כן'. חלשה דעתו של רבה על המעות שלא חזרו אליו. וכך סיים ר' צדוק הכהן את דבריו: חלישת דעתו של רבה היתה לו אסמכתא לדינו שאמר 'ותלי ליה...'. כי ידע בנפשו שאם כך היה עיקרו של הדין וכבר אין לו עוד שייכות אל המעות האלה, לא היתה דעתו נחלשת בהפסדם של מעות שאינם שלו. כך היא מידתם של צדיקי אמת, שכל אבריהם נעשים להם ככליות נובעות חכמה המחכימה את מבויעיה'. (מתוך חסידים ואנשי מעשה – ח"א 'מות שיש בו יראת שמים ויראת חטא'. הדברים כתובים בתחילת ספר 'דברי סופרים' לר"צ הכהן, ושם הוסיף:

'ואע"פ דרבה החזיק עצמו לבינוני (כדאיתא ב'הרואה' ס:) שעדיין לא היה לבו חלל בקרבו לגמרי, מ"מ ידע בנפשו דמוכן לשמוע בעצת יצר טוב ולהתגבר נגד יצה"ר לעשות מצות ד' בשמחה ולא להתעצב מזה אילו היה מצוה. ודבר זה רק לשרידים אשר ד' קורא'.

דף לח

הערות ובאורים בפשט

'ולא הם קונים זה מזה לגופו. יכול לא יקנו זה את זה למעשה ידיו...' – נחלקו ראשונים בהגדרה המדויקת של חילוק זה, בין 'גופו' למעשה ידיו; יש שכתבו שאין לו לגוי בישראל קנין הגוף כלל, אלא הרי הוא כמשכון לחובת מעשה ידיו. לפי הגדרה זו, כשמחררו אין צריך מעשה קנין אלא מספיקה מחילה, כמחילת חוב. (נמוקי יוסף, יבמות מו בשם הריטב"א). ויש שכתבו שקונה את גופו בקנין ממש, אבל רק לענין מעשה ידיו, ולא לענין איסורים, ומציאתו. ולשיטה זו לא מועילה מחילה. (שיטה מקובצת – ב"ק קיג. וע"ע 'בית הלוי' ח"א כא. וע' חזון איש אה"ע קמו 'עבדים' סקט"ו שחכך בזה, אם מועילה מחילה בע"ע הקנוי לגוי).

'אשכחן עובד כוכבים עובד כוכבים, עובד כוכבים ישראל מנלן? דכתיב זיישב ממנו שבי' – שיטת הרמב"ן, שמה שאמרו כאן שגוי קונה ישראל בשביה, הכוונה לעבד כנעני בלבד, שגופו קנוי לאחר, אבל ישראל בן חורין, אי אפשר לקנות אותו ללא רצונו. (והוסיף, שאכן רז"ל דרשו את הפסוק 'זיישב ממנו שבי' שהמדובר על שפחה כנענית שנשבתה).

והרשב"א (כאן, וביבמות מו. וע"ש בריטב"א ובמאירי) חולק על כך, שגוי קונה גם ישראל בן חורין בשבי, וישראל שפדאו מהגוי – הרי הוא אדונו ומשתעבד בו.

(וביבמות שם צידד הרשב"א לומר שאף קנהו קנין הגוף וצריך שטר שחרור. וכתב על כך התשב"ץ (ח"ב כז) 'ודברים קשים הם, שיוכל ישראל לקנות ישראל הנשבה ביד העכו"ם קנין הגוף, ואין כן דעת הראשונים ז"ל. וגם הרב ז"ל (הרשב"א) הוא חוכך ומגמגם בדבר'. ופסק שם למעשה, שישראל הפודה ישראל אחר משבאי גוי, אינו נעשה אדונו, אלא שאם פדאו לשם עבד, אף כי השבוי בן חורין, חייב לשלם לו דמים).

(עוד בהלכות ישראל שנשבה לגוי, ובעלות הפודה ובעלות אדונו הראשון – ע' בתורי"ד כאן וברשב"א. וע' בחידושי הגרנ"ט (השלם) – פד; דבר אברהם ח"א יא; אמרי משה כב-כד).